

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/35-38>

Fizzə Quliyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-0783-8367>
quliyevafize34@gmail.com

Naxçıvanın eneolit dövrü saxsı qablarının dekorativ xüsusiyyətləri

Xülasə

Müstəqillik illərində Naxçıvanda abidələrimizin öyrənilməsinə dövlət qayğısının artması, yeni arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş saxsı qabların kompleks tədqiqi eneolit dövründə formalaşan bədii dulusçuluq ənənələrinin inkişaf mərhələlərini, bəzək ünsürlərini izləməyə imkan vermişdir. Eneolit dövrünün əsas dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri saxsı qablar, az miqdarda muncuq, müxtəlif bəzək əşyaları və metal əşyalardan ibarətdir. Eneolit dövründə saxsı qablar məişətin bir hissəsi olmaqla bərabər, insanların ideoloji görüşlərini də əks etdirmiş, bir çox hallarda həm də qoruyucu funksiya daşımışdır. Erkən eneolit dövründə saxsı qabların bəzədilməsində istifadə olunan motivlərə sonrakı mərhələlərdə rast gəlinməyə də, bu dövr özünəməxsus naxış üslubu ilə seçilir. Bu dövrdə xüsusilə saxsı qabların bəzədilməsində Dalma təpə üslubu daha geniş yayılmışdır. Bu üsluba Naxçıvan təpənin saxsı qablarında rast gəlirik. Dalma təpə üslubunun əsas xarakterik cəhətlərindən biri naxışların ritmik təkrarıdır. Fikrimizcə, bu naxış üslubu erkən eneolit mərhələsində özünün intibahını yaşamışdır. Dalma təpə üslubu son eneolit dövründə müşahidə olunmur. Bu dövrdə saxsı qabların bir çoxunun dekor həllində sadəliyə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, az bir hissəsinin dekor həlli naxış motivlərinin zənginliyi ilə diqqət çəkir. Naxışlar daha səliqəli, daha aramla vurulmuşdur. Naxışlanmada zoomorfik motivlərin tətbiqi meydana gəlmişdir. Fikrimizcə, heyvanlar aləminə inamla əlaqədar olaraq, totemistik görüşlərin inkişafı heyvan motivlərinin meydana gəlməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur. Naxçıvanın orta eneolit dövrü saxsı qabları əsasən Naxçıvantəpə, Xələc, Uçan Ağıl, Uzun Oba yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Orta eneolit dövrü saxsı qab nümunələri üzərindəki naxışlar texniki icra üsullarına görə müxtəlif qruplara bölünə bilər. Saxsı qablar əsasən qabartma, basma, cızma və boyama üsulları ilə bəzədilmişdir. Qabların dibində müəyyən qalınlıqda qırmızı və sarı boya qalıqlarının qalması rəngin yerli ənənələrə əsaslanaraq hazırlanmasına əsas vermişdir. Eneolit dövrü saxsı qablarının dekorativ xüsusiyyətlərinin kompleks tədqiqi göstərmişdir ki, bu qablar Naxçıvanın qədim tayfalarının dini-mifoloji görüşlərini özündə əks etdirir, qədim tayfaların bədii dulusçuluq sahəsində yaradıcı axtarışlarını sərgiləyir və eneolit mədəniyyətinin, incəsənətinin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Açar sözlər: Naxçıvan, dekorativ-tətbiqi sənət, eneolit, keramika, naxış

Fizza Guliyeva

Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0009-0003-0783-8367>
quliyevafize34@gmail.com

Decorative Characteristics of Eneolithic Period Pottery of Nakhchivan

Abstract

In the years of independence, the increase of state attention to the study of our monuments in Nakhchivan, the complex study of pottery vessels obtained as a result of new archeological researches allowed us to follow the development stages of the artistic pottery traditions formed in the Eneolithic period, and the decorative elements. The main decorative-applied art examples of the Eneolithic period consists of pottery, a small amount of beads, various ornaments and metal objects. In the Eneolithic period, earthenware was a part of everyday life and reflected peoples ideological

views, and in many cases also had a protective function. Although motifs used in the decoration of pottery in the early Eneolithic period are found in the later stages, this period is distinguished by its unique pattern style. In this period it is especially widespread motives of ceramics of Dalma tepe. These motives are especially widespread on objects of arts and crafts of the settlement of Nakhchivan tepe. Rhythmic repetition is feature of ornaments of Dalma tepe. According to us, this motive in Early Chalcolithic Age especially blossomed. In a Late Chalcolithic Age the figuration Dalma tepe style isn't observed. In spite of the fact that in Late Chalcolithic Age the majority was simple ceramics products, however were applied also various ornamental motives. Ornaments are put accurately. On figuration of pottery also zoomorphic motives are applied. Embossed belts are one of the most striking ornaments among embossing patterns. Decorations of this type can be found on pottery from the Ovchular Tepe settlement, especially large household jars. A comprehensive study of the decorative features of Eneolithic period pottery has shown that these vessels reflect the religious -mythological meetings of the ancient tribes of Nakhchivan, exhibit the creative pursuits of the ancient tribes in the field of artistic pottery, and reflect the specific features of the Eneolithic culture and art.

Keywords: *Nakhchivan, arts and crafts, Chalcolithic Age, ceramics, ornament*

Giriş

Eneolit dövrünün erkən inkişaf mərhələsində dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri arasında gil qablar əsas yer tutur. Əsasən kasa, küpə, çölmək tipli gil qablardan ibarət dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri üzərindəki naxışlar erkən eneolit dövründə yaşayan insanların bədii-estetik dünyagörüşünü əks etdirməkdədir. Gil qabların bəzədilməsində istifadə olunan ornamentlər sonrakı mərhələlərdə istifadə olunsada, bu dövrün dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri özünəməxsus naxış üslubu ilə seçilir. Bu dövrdə formalaşan aparıcı naxış üslubu Dalma təpə üslubu kimi tanınmışdır. Bu üsluba Naxçıvan təpənin dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində rast gəlirik. Dalma təpə üslubunun əsas xarakterik cəhətlərindən biri naxışların ritmik təkrarıdır. Tədqiqatlarımıza əsasən deyə bilərik ki, bu naxış üslubu neolit dövründə yaranmış, erkən eneolit mərhələsində özünün intibahını yaşamışdır. Naxçıvan ərazisində erkən eneolit dövrünün dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri hələlik əsasən Sirabçay və Naxçıvançay vadisində yerləşən abidələrdən, xüsusilə Naxçıvan təpə yaşayış yerindən tapılmış materiallarla təmsil olunmuşdur. Naxçıvan təpə abidəsindən əldə olunmuş dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri Cənubi Qafqazda zəif tədqiq edilən erkən eneolit dövrünün öyrənilməsi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat

Erkən eneolit dövrünün xarakterik dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bir qrupu basma naxışlı keramikadan ibarətdir. Naxçıvan təpə yaşayış yerinin bütün təbəqələrindən aşkar olunan bu tip keramika nümunələri barmaq, dırnaq, daraq və digər alətlərin basqısı ilə naxışlanmışdır. Bunlar arasında barmaq basqılı keramika xüsusilə geniş yayılmışdır (Baxşəliyev, Quliyeva, Həşimova, Mehbalıyev, Baxşəliyev, 2018: 19-20). Bu tip naxışlar bəzən müəyyən sıra ilə, bəzən isə qarışıq şəkildə verilmişdir ki, bu da qabların hazırlanma texnologiyası ilə bağlı olmuşdur. Bu tip naxışlar qabların gövdəsinə, bəzən isə oturacağına çəkilmişdir. Basma naxışlılar arasında bir neçə sıradan ibarət dırnaq, yaxud xüsusi alətlə icra olunmuş çərtmələr olduqca səliqəli çəkilmiş və qabların xarici görünüşünə xüsusi gözəllik vermişdir.

Basma naxışlı keramikanın müəyyən hissəsi çoxdişli daraq basqısı ilə naxışlanmışdır. Müəyyən kompozisiyada, çəpinə və düzünə yerləşdirilmiş daraq basqıları harmonik şəkildə təkrarlanmış, keramikanın estetik görünüşünü artırmışdır. Basma naxışlılar arasında üçkünc və dördkünc formalı alətlə icra olunanlar da var. Keramika nümunələri naxışlandıqdan sonra qırmızı, sarı, bəzən isə yaşıl boya ilə örtülmüşdür. Araşdırmalar bu tip naxışların əllə, qədim insanların istifadə etdiyi müəyyən alətlərlə onların estetik zövqünə uyğun şəkildə naxışlandığını göstərir. Eneolit dövrünün erkən mərhələsində enli qırmızı xətlərlə çəkilmiş boyalı qablar da istifadə olunmuşdur (Baxşəliyev, Quliyeva, Həşimova, Mehbalıyev, Baxşəliyev, 2018: 21).

Naxçıvanda boyalı qabların tarixi neolit dövründən başlanmasına baxmayaraq artıq orta eneolit dövründə özünün intibahını yaşamış, eneolit dövrünün digər mərhələlərində də inkişafını davam

etdirmişdir. Neolit dövründən boya əldə etməyi bacaran insanlar istifadə etdikləri gil qabları boya ilə naxışlamağı da yüksək səviyyədə mənimsəyə bilmişlər. Orta eneolit dövrünün boyalı keramikasında həndəsi ornamentasiyadan istifadə olunmuşdur. Düz xətlərin fərqli kəsişmələrindən yaranan həndəsi elementlər simmetrik qanunauyğunluğa riayət olunaraq qabların ağız, boğaz və gövdə hissəsinə, bəzən də qabların iç səthinə tətbiq olunmuşdur. Eneolit dövrü qablarının iç səthinin boyanmasına çox rastlansa da, boya ilə naxışlanma azdır.

Eneolit dövrünün boyalı keramikası çoxçeşidli olması ilə fərqlənir. Naxışlar bir-biri üzərində yerləşdirilən üçbucaqlar, bitişik rombların içərisinə çəkilən üçbucaqlar, bir-birinin içərisinə çəkilən üçbucaqlar, sünbülşəkilli naxış və digər ornamentlərdən ibarətdir. Eneolit dövrünün boyalı naxışlı gil qablarında diqqət çəkən ornamentlərdən biri də şəbəkə şəklində yerləşdirilmiş üçbucaqlardır. Üçbucaqların ara sahəsi eyni qalınlıqda olan paralel xətlərlə doldurulmuşdur. Bu cür naxışlı qablara Naxçıvan təpə və Uçan Ağıl yaşayış yerinin orta eneolit dövrü keramikasında rast gəlirik. Bu tip naxışlanma həmçinin Ubeyd tipli qablarda da rast gəlinir (Baxşəliyev, 2012: 109).

Eneolit dövründə gil qabların bəzədilməsində tətbiq olunmuş naxışlama üsullarından biri qabartmalardır. Qabartma naxışlar arasında diqqəti çəkən ornamentlərdən biri qabarıq kəmərlərdir. Bu tip naxışlar, adətən, qabın boğaz hissəsinə, gövdəsinə kəmərlər kimi dolandırılır. Eneolit dövründə qabları bəzəyən kəmərsəkilli naxışların ümumi həllində iki – qabartma və basma texniki icra üsullarından istifadə olunur. Kəmərin üzəri sıra ilə, barmaq ilə icra olunmuş batıqlarla bəzədildiyi üçün bunlara barmaq basqıları da deyilir. Barmaq basqılı kəmərsəkilli qabartmaların tarixi erkən eneolit dövründən başlayır. Bu cür qablar Naxçıvan təpə yaşayış yerindən əldə olunmuşdur. Qabın üzərindəki naxışlar oval olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür qab nümunələri orta eneolit dövründə Sirabçay vadisində yerləşən abidələrdən tapılmışdır (Bakhshaliev, 2017: 108-121). Sirabçay vadisində yerləşən Uçan Ağıl və Taxçalı yaşayış yerində, eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid olan kasa tipli qabın gövdə hissəsində bu naxışa rast gəlinir. Bu tip naxışlara Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsində də rast gəlinmişdir (Abedi, Khatib, Chataigner, 2014). Erkən eneolit dövründə izlənən bu naxış son eneolit və tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərində dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bəzədilməsində istifadə olunmuşdur.

Ovçular təpəsi yaşayış yerinin son eneolit təbəqəsindən də bu cür naxışlı gil qablar tapılmışdır. Bu orta eneolit ənənələrinin son eneolit dövründə də davam etdiyini göstərir. Belə qablar, adətən, həcmcə iri olan təsərrüfat əşyalarıdır. Demək olar ki, eneolit və tunc dövrünün bütün mərhələlərində izlənmiş bəzək elementi kimi əhəmiyyətini itirməmiş naxışlardandır. Üzəri batıq ovallarla bəzədilmiş qablara Taxçalı yaşayış yerinin qablarında da rast gəlirik. Qabarıq kəmərlərdəki batıqların fərqli formalarını Naxçıvan təpə yaşayış yerindən əldə olunmuş orta eneolit dövrünə aid qablar əsasında aydın müşahidə edə bilərik.

Eneolit dövrü qablarının qabartma ornamentlərinin əsas tiplərindən biri də məməcikşəkilli və qulaqcıqşəkilli naxışlardır. Məməcikşəkilli naxışlar gil qabların boğaz, gövdə və az da olsa qulp-larında rast gəlinir. Məməcikşəkilli çıxıntılar, adətən, yuvarlaq olub çox da qabarıq olmur. Məməcikşəkilli çıxıntılar eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində izlənmişdir. Bu tip naxışlı qab orta eneolit dövrünə aid Uzun oba yaşayış yerindən tapılmışdır. Bu tip ornament Naxışnərgiz yaşayış yerində Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsində də rast gəlinmişdir (Abedi, Khatib, Chataigner, 2014).

Ovçular təpəsi yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materiallar son eneolit dövrünə aid edilmişdir. Bu dövrdə qabların naxışlanması üçün qabartma, barmaq basqısı, çərtmə, daraq basqısı, boya və dəşik açma üsullarından istifadə olunmuşdur. Son eneolit dövründə boyalıları tək-tək nümunələrlə təmsil edilmişdir. Digər ornamentlər, xüsusilə daraqvari alətlə naxışlama geniş istifadə olunmuşdur (Baxşəliyev, Marro, Aşurov, 2010: 3-30).

Eneolit dövrünün son mərhələlərinə aid qabların bir qrupunun ağız kənarında, bəzən isə gövdə hissəsində dəşiklərə rast gəlinir. Bu cür qablara Sirabçay vadisinin Sərin Bulaq, Zirincli (Baxşəliyev, Novruzov, 2010: 5-30), Şorsu (Baxşəliyev, Novruzov, 2010:160) yaşayış yerlərindən əldə olunmuş qablarda rast gəlinmişdir. Gövdə hissəsi dəşiklərlə naxışlanmış qablara Azərbaycanın Böyük Kəsik (Müseiyibli, 2007: 1-9), Keçili (Narimanov, 1987: 35, 1, 11) yaşayış yerlərində, Cənubi Qafqaz abidələrində (Kushnareva, Chubinshvili, 1970: 42), Şimal-Qərbi İranda Köhnə

Pasqah (Sepideh, 2010: 187), Şərqi Anadoluda Aştəpə və digər yaşayış yerlərində rastlanmışdır. Naxçıvanda gil qabların gövdəsinin dəşiklərlə naxışlanması Neolit dövründən başlayır. Bu cür qablara I Kültəpənin “1a” təbəqəsində rast gəlinmişdir.

Nəticə

Eneolit dövrünün basma və boya naxışlı qabları Naxçıvanın qədim sakinlərinin yüksək bədii zövqünü əks etdirməkdədir. Keramika nümunələrinin yüksək ustalıqla bəzədilməsi professional sənətin varlığını təsdiq edir. Naxışlar ölkəmizin qədim sakinlərin ideoloji görüşlərini, xüsusilə məhsuldarlıqla bağlı inanclarını da əks etdirməkdədir. Bu baxımdan Naxçıvan təpənin sümbülşəkili naxışları və Ovçular təpəsinin zoomorfik ornamentləri diqqəti cəlb edir. Yaşayış yerlərindən əldə olunmuş keramika nümunələri naxışların inkişaf mərhələlərini və tarixi köklərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Deyə bilərik ki, eneolit dövrü dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin inkişaf mərhələlərinin kompleks tədqiqi ölkəmizin qədim sakinlərinin dini-mifoloji görüşlərini öyrənmək, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin mənşəyini araşdırmaq və professional sənətin tarixini araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev, V., Quliyeva, Z., Həşimova, T., Mehbalıyev, K., Baxşəliyev, E. (2018). *Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar*. Əcəmi.
2. Baxşəliyev, V.B. (2012). Sirabda Eneolit dövrünə aid yeni abidələr. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri*, № 1, s. 107-115.
3. Bakhshaliyev, V. (2017). Issledovanie ehneoliticheskikh pamyatnikov Sirabchaiskoi i Nakhchyvanchaiskoi dolin. *Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age*. s.108-121.
4. Abedi, A. Khatib, Sh.H., Chataigner, Ch. (2014). Excavation at Kul Tepe (Hadishahr) North Western İran, 2010: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 51 p. 33-167.
5. Baxşəliyev, V., Marro, C., Aşurov, S. (2010). *Ovçular təpəsi*. Elm.
6. Baxşəliyev, V., Novruzov, Z. (2010). *Sirabda arxeoloji araşdırmalar*. Oskar.
7. Müseyibli, N. (2007). *Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni*. Nafta-Press.
8. Narimanov, I.G. (1987). *Kul'tura drevneishego zemledel'cheskogo-skotovodcheskogo nasele-niya Azerbaidzhana*. Elm.
9. Kushnareva, K.KH., Chubinishvili, T.N. (1970). *Drevnie kul'tury Yuzhnogo Kavkaza*. Nauka.
10. Sepideh, M. (2010). Excavations at Köhne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, Northwest İran: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 47, p.165-193.

Daxil oldu: 18.11.2024

Baxışa göndərildi: 10.12.2024

Təsdiq edildi: 14.01.2025

Çap olundu: 28.01.2025